

QADIMGI TURKIY TILDAGI AYRIM LUG'ATLARDA KASALLIK NOMLARINING LINGVISTIK TAHLILI

G'afforova Zamira Eshnazar qizi

TerDU talabasi

Iroda Xidirova

Ilmiy rahbar

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7938338>

Annotasiya. Ushbu maqolamizda qadimgi turkiy tilda yaratilgan ayrim lug'atlarda kasallik nomlarini o'rganib chiqildi va qiyoslash -chog'ishtirish metodi asosida bir-biri bilan qiyoslandi.

Kalit so'zlar: kasallik, lug'at, Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'oti-t-turk", "Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya", Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn", tug'ma kasallik, orttirilgan kasallik, kasallandi, oqsoq, qo'tir.

LINGUISTIC ANALYSIS OF DISEASE NAMES IN SOME OLD TURKIC DICTIONARIES

Abstract. In this article, we studied the names of diseases in some dictionaries created in the ancient Turkic language and compared them with each other based on the method of comparison and comparison.

Key words: disease, dictionary, Mahmud Koshgari "Devoni lug'oti-t-turk", "Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya", Alisher Navoi "Muhokamat ul-lug'atayn", congenital disease, acquired disease, sick, lame, scabies.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ БОЛЕЗНЕЙ В НЕКОТОРЫХ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СЛОВАРЯХ

Аннотация. В данной статье изучены и сопоставлены друг с другом названия болезней в некоторых словарях, созданных на древнетюркском языке, на основе метода сопоставления и сопоставления.

Ключевые слова: болезнь, словарь, Махмуд Кошгари «Девони луг'оти-т-тюрк», «Аттухфатуз закияту филлугатит туркия», Алишер Навои «Мухокамат ул-луг'атайн», врожденная болезнь, приобретенная болезнь, больной, хромым, чесотка.

Kasallik organizmga tashqi yoki ichki muhitning zararli omillari ta'sir etganda ro'y bradigan patologik jarayon. Kasallik haqidagi tushuncha tibbiyot tarixida o'zgarib bordi. Kasallikning paydo bo'lishida tashqi muhit omillari yetakchi rol o'ynaydi, chunki ular organizmga bevosita ta'sir etish bilan birga uning ichki xususiyatlarini ham o'zgartira oladi, bu o'zgarishlar nasldan – naslga o'tib, unda kasallikni yuzaga keltirishi mumkin.

Kasallik, ko'pincha, haddan tashqari kuchli ta'sirotlar, turli mikroorganizmlar, zaharlar ta'sirida vujudga keladi. Bunda organizmning tashqi muhitga moslashuvi susayib, uning muhit bilan o'zaro muvozanati buziladi. Organizmning rivojlanish nuqsonlari yoki irsiy kamchiliklar ham kasallikka sabab bo'lishi mumkin.

Masalan, muayyan kasalliklar, xususan, allergik kasalliklarga ba'zan tug'ilishdan moyillik bo'ladi. Kasallik paydo qiladigan agent organizmning himoya choralari va moslanish reaksiyalari safarbar bo'lishiga olib keladi. Demak, kasallik, odatda, bir-biriga aloqador ikki jarayonning – jarayonning zararlanish va unga qarshi himoyalaniş jarayonining birga kelishi bilan ifodalanadi.

Ushbu kasallik mavzusi nafaqat tibbiyotga oid termin, balki tilshunosligimizni ham chetlab o'tmagan. Barcha lug'at turlarida uchratishimiz mumkin. Gapimizning isboti sifatida qadimgi turkiy tilda yozilgan ayrim lug'atlarni ko'rib chiqamiz.

Masalan, IX asrda yozilgan tilshunosligimiz uchun eng asosiy manbalardan hisoblangan Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asari, hozirgacha kim tomonidan yozilganligi noma'lum bo'lgan "Attuhfatuz zakiyatu fillug'ati turkiya", turkiy til asoschisi bo'lmish ulug' bobokalonimiz Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" kabi bir nechta lug'atlardagi kasallik nomlari bilan tanishib chiqamiz.

Kasallik nomlarini qiyoslash-chog'ishtirish metodi asosida yuqorida ta'kidlab o'tgan kitoblar bo'yicha birgina kasallik so'zining o'zini ko'rib chiqamiz. "Devoni lug'otit turk" ning birinchi tomida *ig-kasallik* (82), deb keltirilgan bo'lsa, xuddi shu kitobning uchinchi tomida *мун-касаллик* (154), yana xudii shu jildida *мыза-касаллик* (244), bundan tashqari fe'l shaklida ham keltirilgan ekan ikkinchi tomida *камланги-касалланди* (296), uchinchi tomida *кэмлагі-касалланди*(315) tarzida bitta kitobning har jildida har xil variantlarda va yana xuddi shu so'zning fe'l variant "Attuhfatuz zakiyatu lug'otit turkiya" lug'atida *јигләнди-касалланди*(21) keltirilgan ekan.

Kasalliklar tug'ma va orttirilgan bo'ladi. Tug'ma kasallik bu irsiy ya'ni avloddan – avlodga o'tuvchi kasallik turi hisoblanadi. Orttilgan kasalliklar esa keyinchalik hayot davomida jismoniy yoki ruhiy orttirilgan kasalliklar hisoblanadi.

Ushbu kasalliklar qadimgi turkiy lug'atlarimizda ham keltirib o'tilgan. Tug'ma kasalliklarga "Devoni lug'otit turk"ning 1-jildidagi *yarangajo'-olti barmoqli odam* (154), *anumi-moxov kasalligi*(155), *сағлиғ әр-соҳи yo'q odam* (431), *ахсақ-оқсоқ,cho'loq* (432), *тықлуқ-kal, boshida tuki yo'q kishi* (435), *кóзи зәплик-заиф ko'zli odam, u yorug'likdan ko'ra qorong'ulikni yaxshi ko'radi*(442), *сәһил-уздagi sepkil* (446), *мағызмақ-паканалик*(462), 2-jildida bunday kasallik turi keltirilmagan, 3-jildida ham xuddi shunday keltirilmagan.

"Attuhfatuz zakiyatu fillug'ati turkiya" lug'atida ham shu kasallik turi keltirilgan bular: *кәүәл-соҳи to'kilgan odam* (12), *соқур-bir ko'zli*(12), *кәлчәр-g'ilay* (12), *сантраб-kar*(13), *јитіқ-tutaqli-labi yirtiq*(13), *шолак-cho'loq*(13), *аксақ-оқсоқ* (167). Navbatdagi lug'atimiz "Muhokamat ul-lug'atayn" lug'atini ko'rsak.

Bular *аэмолик-ko'rlik*(30), *залолат-ko'rlik*(35), *шикасталик-siniqlik, duduqlik* (51) bular tug'ma kasalliklar bo'lsa, endi orttirilgan kasalliklarga misollar ko'rib chiqamiz. "Devoni lug'otit turk" ning birinchi tomida *ym-me'da buzuqligi*(83), *әнйјір-ko'zga tushgan parda*(86), *узуз-qo'tir* (88), *ымук-ich ketish va qurish kasalligi*(99), *uchg'uq-tumov, shamollash,uchun ish*(124), *atg'aq-qorinda sariq suv yig'ilishi kasalligi, qulanch*(140), *ysuz-uyqusiz*(143), *inakō-kindikning ichki tomoni to'g'risida paydo bo'luvchi qulanjga o'xshash bir kasal*(155), *ôshargan—doimo ko'zi tinadi*, (172), *axsatti—oqsatdi*(261), *isirkandi—qizilcha toshdi*(266), *yonôchlandi—narsa bosdi, noxina chiqdi*(287), *ijmoqlandi—yarasi ko'paydi*(304), *burt—bosinqirash, qora bosmoq*(327), *qart—yara*(329), *bars—chivin, pashsha chaqishidan paydo bo'lgan shish*(332), *tutug'—jindan bo'lgan kasallik*(354), *qusiğ--qusiğ, qayt*(357), *chaloq—qo'li kesilgan,cho'loq*(362), *teshōk—dabba, moyak shishi*(368), *chekak—chechak kasalligi*(369), *kyozik—bezgak, titrab turadigan isitma*(372), *sariğ kyoziq—sariq kasalligi*(372), 2-jildida *бәзгәк—bezgak* (334), *јиліттi—isitmaladi*(367), *kēkipgi—kekirdi*(88) so'zlari keltirilgan. "Attuhfatuz zakiyatu fillug'ati turkiya" asarida esa *комур-qo'tir* (39), *иәуәк-chechak kasal* (39), *комурлi болдi- qo'tirlanmoq* (42),

məlypədi-telba bo'ldi (43), iniiu-ko'z qovog'i ichidagi yara (45), yjydi-eti uyushiq (54), jamaapdi-ko'zi yoshlanmoq (57), tamar-tumov (64), cəmiə-semiz (67), molpadaĭ- ichi og'ridi (83), bəz-bez yarasi (91), ipin-yiring (99), kōrkylāmāk- qorin qurillashi (99), kābā-qorinli (104), arpiĭk, arpiĭli-og'riq kasal (164), akcak-oqsoq (167), ākāp-til ostiga chiqqan g'udda (174) so'zlari keltirilgan. Uchinchi kitobimiz "Muhokamat ul-lug'atayn" da 3a'q- kuchsizlik (35), Лавка марози-so'lak oqishi kasalligi (37), Pew-yara (44), Capxyu-o'ta mast (45) so'zlari keltirilgan.

Bu so'zlarning lingvistik tahliliga e'tibor qaratsak, ig so'zini o'zak va qo'shimchaga ajratib bo'lmaydi va tub so'z hisoblanadi. Bundan tashqari aksaq so'zi hozirgi muqobili oqsoq so'zi bilan fonetik-fonologik jarayonga uchraganligini ko'rdik.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ushbu kitoblarda kasallik nomlarida fonetik-fonologik, leksik-grammatik tahlillarni, hatto o'zak va qo'shimchalarga ajralmaydigan so'zlarni ham kuzatdik.

REFERENCES

1. Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn"
2. Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'oti-t-turk" I tom O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti Toshkent -1960
3. "Devoni lug'oti-t-turk" II tom O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti Toshkent-1963
4. "Devoni lug'oti-t-turk" III tom O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti Toshkent -1963
5. "Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya" O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti Toshkent 1968
6. Khidirova, I. (2023). PEYORATIVE, DEGORATIVE VOCABULARY IN FAMILY SPEECH (EXAMPLE OF THE KHIDIROV AND SHAYMATOV FAMILIES). *Modern Science and Research*, 2(3).
7. Xidirova, I., & Xidirova, N. (2021). Gender Characteristics of Family Speech Speech (On the Example of the Uzbek Family). *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 1(2), 196-199.
8. Raxmonjonova, G., & Xidirova, I. (2022). CHORTOQ SO 'ZINING KELIB CHIQISHIGA OID ILMIY QARASHLAR. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(11), 188-189.
9. Jo'rayeva, M., & Xidirova, I. (2023). QOYALAR HAM YIG'LAYDI" ASARIDA QO'LLANILGAN DIALEKTIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI. *Development of pedagogical technologies in modern sciences*, 2(2), 42-48.
10. qizi Jo'rayeva, M. S., & Xidirova, I. X. (2023, January). "TEMIR XOTIN" DRAMASINING FONETIK-FONOLOGIK TAHLILI. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 1, pp. 492-496).
11. qizi Jo'rayeva, M. S., & Xidirova, I. X. (2023, January). SHOYIM BO 'TAYEVNING "SHO 'RODAN QOLGAN ODAMLAR" ASARIDA NOADABIY QATLAM SO 'ZLARINING QO 'LLANILISHI. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 1, pp. 487-491).

12. Xidirova, I. ., & Jo‘rayeva, M. (2023). LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS OF DIALECTISMS USED IN THE WORK OF ART (IN THE EXAMPLE OF THE WORK "ROCKS ALSO CRY"). *Modern Science and Research*, 2(3), 142–144.
13. Xidirova, I. ., & Dobilova, M. (2023). IMLO MUAMMOLARI VA YECHIM. *Modern Science and Research*, 2(3), 138–141.